

О. В. Лебеденко,
к. е. н., доцент, доцент кафедри менеджменту організацій,
Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет, м. Дніпро

ВІДТВОРЕННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ В АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

О. Lebedenko,
Ph.D. in Economics, Associate Professor, Dnepropetrovsk State Agrarian Economics University

REPRODUCTION OF LABOR RESOURCES IN THE AGRICULTURAL ENTERPRISES

Розглянуто фази відтворення трудових ресурсів. Досліджено динаміку чисельності наявного населення у сільській місцевості та природного руху сільського населення в Україні. Визначено причини депопуляційних процесів у сільській місцевості. Наведено динаміку середньорічної кількості працівників аграрних підприємств в Україні, вказано причини скорочення чисельності працівників аграрних підприємств в останні десятиріччя. Розглянуто специфічні особливості праці в аграрних підприємствах. Досліджено показники продуктивності праці в аграрних підприємствах. Проаналізовано показники середньомісячної заробітної плати працівників за видами економічної діяльності в Україні. Досліджено рівень забезпеченості сільських населених пунктів України об'єктами соціальної сфери. Обґрунтовано комплекс заходів щодо поліпшення умов праці у сільському господарстві. Виокремлено складові концептуальних засад для забезпечення ефективності відтворення трудових ресурсів аграрного сектору економіки.

Considered phase of labor resource reproduction. The dynamics of the number of present population in rural areas and the natural movement of the rural population in Ukraine. The reasons depopulation processes in rural areas. An annual average number of employees of agricultural enterprises in Ukraine, the reason for reducing the number of employees of agricultural enterprises in the last decade. Consider specific features of labor in agricultural enterprises. Studied productivity of labor in agricultural enterprises. Performance analysis of average wages of employees by economic activities in Ukraine. The level of security villages Ukraine social facilities. Grounded set of measures to improve working conditions in agriculture. There are components of the conceptual foundations for the efficiency of reproduction of labor agricultural sector.

Ключові слова: трудові ресурси, трудовий потенціал, відтворення, аграрні підприємства, сільське населення.

Key words: labor, employment potential, reproduction, farms, rural population.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

За сучасних умов однією з найбільш актуальних соціально-економічних проблем в аграрній сфері економіки є відтворення трудових ресурсів. Демографічна ситуація в країні характеризується як кризова. Вона відзначається низьким рівнем народжуваності, високим показником смертності та подальшим старінням населення, процесу навіть простого відтворення, якого вже не відбувається тривалий час. Вказані процеси, в свою чергу, негативно впливають на формування та відтворення трудових ресурсів. Особливо гострою ця проблема є для аграрних підприємств.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Значний внесок у дослідження питань відтворення трудових ресурсів належить таким відомим вченим, як

О.А. Бугуцький, Й.С. Пасхавер, П.Т. Саблук, В.М. Трегубчук, Л.О. Шепотько, К.І. Якуба та іншим. Однак попри пильну увагу з боку науковців, проблеми відтворення трудових ресурсів в аграрних підприємствах залишаються актуальними і вимагають подальших досліджень.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є дослідити актуальні аспекти відтворення трудових ресурсів в аграрних підприємствах, виявити сучасні тенденції та визначити основні напрями вирішення проблем у цій сфері.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Відтворювальні процеси в аграрних підприємствах нерозривно пов'язані з відтворенням трудових ресурсів. З позицій економічної теорії, відтворення трудових ресурсів варто трактувати як процес відтворення

ня специфічного реального продукту суспільства у вигляді процесу взаємодії окремих фаз: виробництва, розподілу, споживання.

У першій фазі здійснюється процес формування трудоворесурсного потенціалу у результаті зміни послідовних поколінь працездатного населення та станів життєвого циклу людини, на яких відбувається її систематичне відновлення. Ця фаза впливає на процес демографічного і соціально-психологічного відтворення трудоворесурсного потенціалу і є необхідною передумовою для здійснення наступного циклу його відтворення.

У фазі розподілу відбувається процес адаптації трудоворесурсного потенціалу до різних видів діяльності і конкретного робочого місця, що і формує її як передумову для здійснення фази споживання.

Фаза споживання відбиває процес використання трудоворесурсного потенціалу у предметній трудовій діяльності [3].

Матеріальною основою трудоворесурсного потенціалу є демографічне відтворення, яке забезпечує безперервне оновлення поколінь людей як фізичних носіїв соціальних якостей і відносин.

З позицій економічної теорії розрізняють три режими відтворення населення: розширене, просте, звужене (депопуляція). Звужене характерне для країн, у яких показники смертності перевищують показники народжуваності, у результаті чого спостерігається абсолютне зменшення кількості населення.

Демографічною основою формування трудового потенціалу аграрних підприємств є відтворення населення у сільській місцевості (табл. 1).

Дані таблиці 1 свідчать як про абсолютне, так і про відносне скорочення сільського населення у країні. Так, за період 1991—2016 рр. кількість сільського населення скоротилася на 3683,6 тис. осіб або на 21,8 %. Простежується також тенденція скорочення питомої ваги сільського населення у загальній кількості населення.

Падіння рівня життя, соціальна напруженість, економічна депресія, слабкий економічний фундамент соціального розвитку у сільській місцевості призвели до депопуляційних процесів [3]. Дані про природний рух сільського населення в Україні наведені у таблиці 2.

Дані таблиці 2 вказують на те, що за досліджуваний період у сільській місцевості спостерігається чітка негативна тенденція природного скорочення населення, що пов'язано з переважанням кількості померлих осіб над кількістю народжених. Природне скорочення населення було найвищим у 2005 р. і становило 168571 осіб

Таблиця 1. Динаміка чисельності наявного населення у сільській місцевості України, 1991—2016 рр. (станом на 1 січня)

Роки	Кількість сільського населення, тис. осіб	До загальної кількості населення, %
1991	16859,2	32,5
1996	16529,2	32,5
2001	15971,5	32,6
2006	15051,8	32,1
2011	14336,9	31,3
2012	14252,8	31,2
2013	14174,4	31,1
2014	14089,6	31,0
2015	13256,2	30,9
2016	13175,6	30,8

Джерело: за даними державної служби статистики України.

або 290 % до рівня природного скорочення населення у 1990 р. У розрахунку на 1000 осіб наявного населення показник природного скорочення у 2005 р. був ще більшим (у 3,26 рази) у порівнянні з 1990 р. Починаючи з 2010 р. спостерігалася чітка тенденція збільшення кількості народжених, але вона призупинилася у 2013 р. З 2000 р. спостерігається тенденція зменшення кількості померлих осіб, але на тлі загального скорочення чисельності населення, цей показник у розрахунку на 1000 осіб наявного населення протягом 2011—2013 рр. дослідження був стабільним і складав 17,7, а у 2014 р. дещо збільшився (до 18,1).

У сільській місцевості спостерігається також погіршення вікової структури трудового потенціалу. Абсолютна чисельність населення працездатного віку зменшилася, скоротилася чисельність населення молодшого працездатного віку.

Відтворення трудових ресурсів аграрного сектору відбувається з урахуванням існуючого поділу праці, основних тенденцій його зміни та розвитку. У таблиці 3 наводиться інформація про середньорічну кількість працівників аграрних підприємств в Україні.

За даними таблиці 3 можна простежити тенденцію зменшення кількості працівників аграрних підприємств. Так, у 2013 р. чисельність працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, скоротилася порівняно з 2008 р. на 38232 особи. Питома вага працівників аграрних підприємств у загальній кількості працівників усіх галузей економіки за досліджуваний період дещо зросла і становила у 2013 р. 4,7 %.

Таблиця 2. Динаміка природного руху сільського населення в Україні, 1990—2014 рр.

Роки	Кількість, осіб			На 1000 осіб наявного населення		
	народжених	померлих	природний приріст (скорочення)	народжених	померлих	природний приріст (скорочення)
1990	214333	272488	-58155	12,7	16,1	-3,4
1995	184453	316153	-131700	11,1	19,1	-8,0
2000	147112	301013	-153901	9,2	18,8	-9,6
2005	141829	310400	-168571	9,4	20,5	-11,1
2010	171102	267105	-96003	11,9	18,6	-6,7
2011	173661	253563	-79902	12,1	17,7	-5,6
2012	179106	251352	-72246	12,6	17,7	-5,1
2013	173373	249815	-76442	12,3	17,7	-5,4
2014	161692	240557	-78865	12,2	18,1	-5,9
2014 % до:						
2013	93,3	96,3	103,2	99,2	102,3	109,3
2012	90,3	95,7	109,2	96,8	102,3	115,7
2011	93,1	94,9	98,7	100,8	102,3	105,4
2010	94,5	90,1	82,1	102,5	97,3	88,1
2005	114,0	77,5	46,8	129,8	88,3	53,1
2000	110,0	80,0	51,2	132,6	96,3	61,5
1995	87,7	76,1	60,0	109,9	94,8	73,8
1990	75,4	88,3	135,6	96,1	112,4	173,5

Джерело: за даними державної служби статистики України.

Таблиця 3. Динаміка середньорічної кількості працівників аграрних підприємств в Україні, 2008–2013 рр.

Роки	Середньооблікова чисельність працівників, задіяних у сільськогосподарському виробництві, осіб	До працівників усіх галузей економіки, %
2008	590424	4,2
2009	535147	4,1
2010	590198	4,7
2011	582106	4,8
2012	558566	4,6
2013	552192	4,7
2013 у % до:		
2012	98,9	x
2011	94,9	x
2010	93,6	x
2009	103,2	x
2008	93,5	x

Джерело: за даними державної служби статистики України.

Однією з головних причин того, що в останні десятиріччя чисельність працівників аграрних підприємств суттєво скоротилася, є несприятлива кон'юнктура ринку сільськогосподарської продукції, особливо тваринницької. Через збитковість виробництва цього виду продукції аграрні підприємства скоротили обсяги її виробництва. Основна ж частина трудових ресурсів аграрних підприємств донедавна була задіяна саме у тваринництві.

Праця в аграрних підприємствах має низку специфічних особливостей, а саме: сезонність, яка обумовлена незбіганням робочого періоду з періодом виробництва. У процесі сільськогосподарського виробництва праця поєднує його основні елементи: землю, рослини і тварини. Вона має враховувати природні закони їх росту і розвитку та пристосовуватися до них. В аграрних підприємствах, внаслідок поєднання економічного і природного процесів відтворення, час затрат праці не завжди збігається з часом одержання продукції. Праця працівників аграрних підприємств, особливо у рослинництві, просторово розпорошена на значній земельній території, що потребує додаткових трудових і матеріальних витрат.

Крім того, особливістю праці в аграрних підприємствах є необхідність її використання не лише у суспільному виробництві, а й у господарствах населення. Сільськогосподарська праця складна і не гарантує кінцевих результатів, оскільки вони значною мірою залежать від природно-кліматичних умов.

Через територіальну розпорошеність праця в аграрних підприємствах має вищу енергозброєність порівняно з іншими галузями національної економіки. Існує значна частка низькопродуктивної живої праці. Дані про продуктивність праці в аграрних підприємствах України наведено у таблиці 4.

Інформація табл. 4 свідчить про те, що у 2015 р. порівняно з 1990 р. в аграрних підприємствах зросла продуктивність праці як за окремими галузями, так і по сільськогосподарському виробництві у цілому. Однак розглянуті показники зросли, головним чином, за рахунок зменшення чисельності працівників, особливо у галузі тваринництва.

Одним з найважливіших чинників мотивації ефективного використання трудових ресурсів в аграрних підприємствах є оплата праці (табл. 5).

Аналізуючи дані таблиці 5, варто зазначити, що показники відношення рівня заробітної плати у сільському господарстві до рівня у промисловості та до загального рівня по економіці у 2015 р. порівняно з 2010 р. зросли. Однак заробітна плата у сільському господарстві залишається низькою. Так, у 2015 р. заробітна плата у сільському господарстві була нижчою за заробітну плату у промисловості та заробітну плату по економіці загалом на 1649 грн. (34,4 %) та на 1055 грн. (25,2 %) відповідно.

Оплата праці перестала виконувати свої основні функції: стимулюючу і відтворювальну. В зв'язку з цим частина працівників аграрних підприємств, які, беручи участь у суспільному сільськогосподарському виробництві, не можуть вирішити власні соціальні проблеми, створити необхідні умови життя для себе і своєї родини залишають суспільний сектор, розвивають власне господарство чи мігрують із сільської місцевості.

Однією з причин звуженого відтворення чисельності зайнятих у сільськогосподарському виробництві є незадовільний стан розвитку соціальної сфери сільських поселень та негативні тенденції його зміни. Досвід низки країн світу та наукові дослідження свідчать про те, що соціальний розвиток потребує постійного залучення інвестицій у соціальну сферу. Однак в Україні протягом останніх десятиліть спостерігається скорочення обсягу інвестицій у соціальну сферу сільських поселень.

Результатом недостатнього фінансування соціальних заходів у сільській місцевості є низька забезпеченість сільських поселень об'єктами соціальної сфери, (табл. 6).

Як видно з табл. 6, більше половини населених пунктів України не мають шкіл, дошкільних закладів освіти, медичних закладів. У більш ніж 40 % населених пунктів відсутні водопроводи, газопроводи, заклади культури клубного типу. Четверть населених пунктів не мають доріг з твердим покриттям. Такий стан соціального забезпечення сільських поселень не створює передумов навіть для простого відтворення трудових ресурсів аграрних підприємств.

Таблиця 4. Динаміка продуктивності праці в аграрних підприємствах України, 1990–2015 рр. (на 1 задіяного у сільськогосподарському виробництві у постійних цінах 2010 р., тис. грн.)

Показники	Роки								2015 р. у % до 1990 р.
	1990	1995	2000	2005	2010	2013	2014	2015	
Сільськогосподарське виробництво: усього	50,4	30,2	27,1	72,6	132,7	201,2	227,8	223,3	443,1
у тому числі:									
рослинництво	59,6	45,8	...	86,2	133,6	202,2	228,9	218,8	367,1
тваринництво	41,2	17,6	...	48,0	130,5	198,2	224,1	238,0	577,7

Джерело: за даними державної служби статистики України.

Таблиця 5. Показники середньомісячної заробітної плати працівників за видами економічної діяльності в Україні, 2010–2015 рр. (грн.)

Показники	Роки					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Сільське господарство	1430	1791	2026	2270	2476	3140
Промисловість	2570	3107	3478	3763	3988	4789
Усього по галузях економіки	2239	2633	3026	3265	3480	4195
Відношення рівня заробітної плати у сільському господарстві до рівня: у промисловості, %	55,6	57,6	58,2	60,3	62,1	65,6
загалом по економіці, %	63,9	68,0	67,0	69,5	71,1	74,8

Джерело: за даними державної служби статистики України.

Для аграрних підприємств важливе значення мають умови праці. Заходи щодо поліпшення умов праці у сільському господарстві мають поєднувати: забезпечення аграрних підприємств технікою, мінеральними добривами, засобами захисту рослин і тварин; забезпечення населення сільських поселень мінітехнікою за доступними цінами для роботи у власному господарстві; забезпечення належного рівня оплати праці, створення необхідної соціальної інфраструктури з метою підвищення продуктивності праці та створення належних умов трудової діяльності.

Ми поділяємо думки дослідників стосовно того, що для забезпечення ефективності відтворення трудових ресурсів аграрного сектору економіки необхідно розробити та реалізувати основні концептуальні засади, які мають поєднувати наступні позиції [1]:

- паритет у правах усіх сторін соціально-економічних відносин щодо розподілу прибутку аграрних підприємств;

- забезпечення провідних фахівців правом власності на частину акцій аграрного підприємства;

- створення умов для ефективного використання ресурсного потенціалу аграрних підприємств;

- запровадження демократичних засад управління аграрним підприємством;

- надання вакантних робочих місць перспективним молодим та висококваліфікованим фахівцям;

- створення умов для залучення українських та зарубіжних інвестицій в аграрні підприємства;

- розробка на загальнонаціональному, регіональному й місцевому рівнях державних програм підтримки та розвитку сільських територій;

- розробка цільових програм щодо надання житла й інших соціально-побутових і культурних послуг малозабезпеченим та молодим фахівцям;

- об'єктивна оцінка й захист прав роботодавців і найманих працівників у процесі вирішення соціально-трудових конфліктів.

ВИСНОВКИ

Для ефективного відтворення та використання аграрними підприємствами трудового потенціалу, необхідні розробка та втілення у господарській діяльності аграрних підприємств нормативно-правових, організаційних, економічних та соціальних заходів підтримки з боку держави. Поступове вирішення соціальних проблем сільської місцевості сприятиме кількісному й якісному відтворенню трудового потенціалу аграрного сектору економіки, що, у свою чергу, створюватиме передумови для розширеного відтворення та нагромадження в аграрних підприємствах.

Таблиця 6. Рівень забезпеченості сільських населених пунктів України об'єктами соціальної сфери (станом на 1 січня 2014 р.)

Показники	Кількість населених пунктів, в яких є об'єкти соціальної сфери	у % до загальної кількості населених пунктів
Усього населених пунктів	27016	x
Школи	11857	43,9
Дошкільні заклади освіти	8874	32,8
Клуби, будинки культури	15107	55,9
Лікарні	216	0,8
Амбулаторії	3783	14,0
Фельдшерсько-акушерські пункти	13397	49,6
Станції (пункти) швидкої допомоги	257	0,9
Торговельні заклади	18897	69,9
Водопроводи	16091	59,6
Газопроводи	14760	54,6
Дороги з твердим покриттям	20355	75,3

Джерело: за даними державної служби статистики України.

Література:

1. Клокар О.О. Підвищення ефективності відтворення трудових ресурсів сільськогосподарських підприємств / О.О. Клокар // Економіка АПК. — 2011. — № 10. — С. 112—115.
2. Мазана Т.В. Трудові ресурси сільського господарства та ефективність їх використання в ринкових умовах [Електронний ресурс] / Т.В. Мазана, В.П. Ткаченко // Ефективна економіка. — 2011. — № 12. — Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua>
3. Рудік Н.М. Формування та використання трудових ресурсів у реформованих сільськогосподарських підприємствах / Н.М. Рудік // Таврійський науковий вісник: науковий журнал. — Вип. 59. — Херсон: Айлант, 2008. — С. 157—162.

References:

1. Klokar, O.O. (2011), "Improving the efficiency of reproduction of labor resources of the agricultural enterprises", *Ekonomika APK*, vol. 10, pp. 112—115.
2. Mazana, T.V. and Tkachenko, V.P. (2011), "Labor Agriculture and effectiveness of their use in market conditions", *Efektivna ekonomika*, vol. 12, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua> (Accessed 4 Dec 2011).
3. Rudik, N.M. (2008), "Formation and use of labor resource potential in the reformed agricultural enterprises", *Tavrijs'kyj naukovyj zhurnal*, vol. 59, pp. 157—162.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2016 р.